

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΝΙΓΔΕΛΗΣ

Η ΕΡΗΜΩΣΗ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ ΤΟΝ 1^ο αι. π.Χ.: ΜΥΘΟΣ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ;

Ο 1^{ος} αι. π.Χ. υπήρξε για τη Μακεδονία, μια δύσκολη περίοδος. Στις διαρκείς βαρβαρικές επιδρομές που είχαν ξεκινήσει τις τελευταίες δεκαετίες του 2^{ου} αι. και εξακολούθησαν σε όλη τη διάρκειά του ήρθαν να προστεθούν η κατάληψή της από τις δυνάμεις του Μιθριδάτη επί ένα περίπου έτος και κυρίως οι δύο εμφύλιοι Ρωμαϊκοί πόλεμοι ανάμεσα στον Καίσαρα και τον Πομπηίο αφενός, τους «ελευθερωτές» και τους Αντώνιο και Οκταβιανό αφετέρου¹. Οι ακριβείς επιπτώσεις που είχαν αυτά τα αλληπάλληλα πλήγματα στην κοινωνική και οικονομική ζωή των πόλεων της Μακεδονίας παραμένουν ακόμη ζητούμενο της έρευνας παρά τις σύντομες αναφορές που γίνονται σε αυτές σε γενικά έργα. Για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου απαιτούνται προεργασίες για επιμέρους πόλεις της Μακεδονίας, που θα όφειλαν να αξιοποιούν -όπου φυσικά τούτο είναι εφικτό- τις νέες και παλαιές επιγραφικές μαρτυρίες αλλά και τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα. Τέτοιου είδους προσεκτικές και τεκμηριωμένες μελέτες θα μας απάλλασαν από αστήριχτες και υπερβολικές απόψεις που διατυπώνονται κατά καιρούς, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της Αμφίπολης που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσης εργασίας.

I

Η ιστορία της πόλης τον 1^ο αι. π.Χ. και οι ενδεχόμενες καταστροφικές συνέπειες που υπέστη κατά τη διάρκεια αυτής της ταραχώδους εποχής απασχόλησαν την έρευνα για πρώτη φορά μόλις στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Ήταν το 1940 όταν ο Γέωργιος Μπακαλάκης με αφορμή θρακικά ονόματα χαραγμένα πάνω σε αρχιτεκτονικά μέλη της ελληνιστικής εποχής τα οποία είχαν βρεθεί σε κατεστραμμένο φράγμα του Στρυμόνα (χρονολογούμενο μετά την εποχή του Καρακάλλα) αποπει-

1. Για την ιστορία της Μακεδονίας κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αι. π.Χ. βλ. F. Papazoglou, "Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine", *ANRW II* 7, 1 (1979) 316-325.

ράθηκε να ερμηνεύσει την παρουσία τους. Κατ' αυτόν τα ονόματα έπρεπε να συνδεθούν με την καταστροφική δράση των βαρβαρικών φύλων στη περιοχή περί τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.² τα οποία σύμφωνα με τον κικερώνειο λίβελο εναντίον του Καλπούρνιου Πείσωνα, διοικητή της επαρχίας της Μακεδονίας μεταξύ των ετών 57-55 π.Χ., έφτασαν ως και τις πόλεις επί της Εγνατίας οδού³. Στα ονόματα αυτά ο Μπακαλάκης είδε μάλιστα τα ονόματα «αρχηγών ή ομαδαρχών» των Θρακών που κατέστρεψαν τα κτήρια επί των οποίων ήσαν γραμμένα⁴. Επιβεβαίωση της ολοσχερούς καταστροφής της πόλης συνιστούσε κατά τον ίδιο το επίγραμμα του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέως (fl. 20 π.Χ.) σύμφωνα με το οποίο την εποχή του μόνον ίχνη του περιήφιμου ναού της Ταυροπόλου Αρτέμιδος και ο Στρυμόνας θύμιζαν την παλαιά ένδοξη αθηναϊκή αποικία⁵. Το παραπάνω συμπέρασμα προέκυπτε κατά τον Μπακαλάκη: α) από το ότι καμία άλλη εχθρική δράση Θρακών στην περιοχή εναντίον Ρωμαίων δεν μαρτυρείται από τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. ως και την εποχή του Καρακάλλα, β) ότι τα ονόματα των χαραγμάτων ήταν στην πλειονότητά τους καθαρά θρακικά και όχι ανάμεικτα με λατινικά και γ) επειδή τα χαράγματα ήταν δυνατόν να χρονολογηθούν περί τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ.⁶

Απόψεις περί εκτεταμένης καταστροφής της Αμφίπολης και μάλι-

2. Βλ. Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά Χαράγματα εκ του παρά την Αμφίπολιν Φράγματος του Στρυμόνος», *Θρακικά* 13 (1940) 3-30 [= *Οίνος Ισμαρικός. Μικρά Μελετήματα του καθηγητή Γεωργίου Μπακαλάκη. Τιμητικός τόμος Α΄*, Θεσσαλονίκη 1990, 121-148] και G. Bakalakis, "The Classical Bridge at Amphipolis", *AJA* 74 (1970) 289-291.

3. *In Pisonem* 17, 40: quod si non tuis nefariis in hunc ordinem contumeliis in perpetuum tibi curiam praeclusisses, quid tandem erat actum aut gestum in tua provincia de quo ad senatum cum gratulatione aliqua scribi abs te oporteret? Vexatio Macedoniae, an oppidorum turpis amissio, an sociorum direptio, an agrorum depopulatio, an munitio Thessalonicae, an obsessio militaris viae, an exercitus nostri interitus ferro, fame, frigore, pestilentia? tu veroqui ad senatum nihil scripseris, ut in urbe nequior inventus es quam Gabinius, sic in provincia paulo tamen quam ille demissio.

4. Μπακαλάκης, *ό.π.* 30 και Bakalakis, *ό.π.* 290.

5. Βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 30 και Bakalakis, *ό.π.* 290.

290. Το επίγραμμα ΠΑ, VII 705 έχει ως εξής: *Στρυμόνι και μεγάλω πεποτισμένω Έλλησπόντω / ήριόν Ήδωνής Φυλλίδος, Αμφίπολι, λοιπά τοι Αιθιοπίης Βαυβρωνίδος ίχνια νηοῦ / μίμνει και ποταμοῦ τάμφιμάχητον ὕδωρ, / την δέ ποτ' Αιγείδαις μεγάλην ἔριν ὡς ἀλιανθές / τρυχος ἐπ' ἀμφοτέραις δερκόμεθ' ήόσιν*, πρβλ. A. S. Gow - D. L. Page (εκδ.), *The Greek Anthology: the Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams*, Cambridge 1968, vol. I, 42 και 58-59. Ο Μπακαλάκης, *ό.π.* και Bakalakis, *ό.π.* κάνει λόγο εσφαλμένα για «sacred bulidings».

6. Βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 30 and Bakalakis, *ό.π.* 290. Σε ό,τι αφορά το σχήμα των γραμμάτων των graffiti ο Μπακαλάκης συμβουλευτήκε τον Charles Edson ο οποίος την εποχή εκείνη προετοίμαζε το corpus των επιγραφών της Μακεδονίας, βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 32 σημ. 1.

στα ήδη από τις αρχές περίπου του 1^{ου} αι. π.Χ. διατύπωσε είκοσι χρόνια αργότερα ο Carl Schuler⁷. Ο τελευταίος προσπαθώντας να επαναχρονολογήσει τη χαμένη σήμερα τιμητική επιγραφή της πόλης για τον Γναίο Δομίτιο Γναίου υιό Αινόβαρβο το 167 π.Χ. κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «there is good reason to believe that Amphipolis was in ruins for the most part of the first century B.C.». Ο ίδιος θεώρησε μάλιστα ότι την περίοδο των εμφυλίων πολέμων οι αναφορές του Καίσαρα και του Αππιανού βεβαιώνουν ότι η Αμφίπολη ήταν «an uninhabited ... site»⁸. Και ο Schuler, όπως και ο Μπακαλάκης, αποδέχθηκε την εικόνα της ολοσχερούς καταστροφής της πόλης ως τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. με βάση το προαναφερθέν επίγραμμα του Αντιπάτρου. Όσο για τους λόγους που την οδήγησαν στην ερήμωση, αυτοί θα πρέπει να ήταν πρώτα-πρώτα μία πιθανή καταστροφή της από τις δυνάμεις του Μιθριδάτη λόγω της κατάληψης της πόλης το 87 π.Χ. από τον Ταξίλη⁹. Ο Schuler παρέπεμπε μάλιστα στην άποψη του Μπακαλάκη συνδέοντάς την όχι με τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. αλλά με τη παρουσία των Μιθριδατικών δυνάμεων, χωρίς να δικαιολογεί την επαναχρονολόγηση. Κατά τον ίδιο στους λόγους της καταστροφής της πόλης θα έπρεπε να προστεθεί η πιθανή καταστροφική δράση των βαρβαρικών φύλων τα χρόνια της εποχής του Καλπούρνιου Πείσωνα.

Οι απόψεις του Schuler (όχι όμως και του Μπακαλάκη) αμφισβητήθηκαν από την Fanoula Papazoglou η οποία παρατήρησε ότι όποιες και αν ήταν οι επιπτώσεις των γεγονότων που έζησε η περιοχή, οι γραμματειακές πηγές δεν επιτρέπουν να μιλούμε για πλήρη καταστροφή της Αμφίπολης¹⁰. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε ύστερα από κριτική ανάγνωση των διαθέσιμων γραμματειακών πηγών, τη σημασία ορισμένων εκ των οποίων είχε παραγνωρίσει ο Schuler, με σημαντικότερο το χωρίο του *De bello civili* του Καίσαρα. Το χωρίο αφορά τα γεγονότα που ακολούθησαν την ήττα του Πομπηίου στη Φάρσαλο το 48 π.Χ. Σύμφωνα με αυτό ο τελευταίος είχε φροντίσει να εκδοθεί στην Αμφίπολη διάταγμα

7. C. Schuler, "The Macedonian Politarchs", *CPh* 55 (1960) 90-100.

8. Schuler, *ό.π.* 96. - Παρά την επιχειρηματολογία του Schuler, η χρονολόγηση της επιγραφής P. Perdrizet, *BCH* XVIII (1894) 419-423, αρ. 2 = *SEG* XXIV 580 με την οποία οι Αμφιπολίτες απονέμουν τιμές στον Ρωμαίο αξιωματούχο παραμένει αμφιλεγόμενη.

9. Μέμων *FGrHist* 434 fr. 352, 22 (32, 12): *Συχνῶν δὲ παρατάξεων συνισταμένων, ἐν αἷς τὸ πλεῖον εἶχον οἱ Ποντικοί, καὶ συμμεταβαλλομένων τῶν πραγμάτων τοῖς κατορθουμένοις, ἔνδεια τοῖς βασιλικοῖς τῆς διαίτης ἐπέστη, ἀσώτως τε πρὸς ταύτην διακειμένοις καὶ ταμιεύειν τὰ κτηθέντα μὴ ἐπισταμένοις. καὶ εἰς συμφορῶν ἂν ἐξέπεσον τὴν ἐσχάτην εἰ μὴ Ταξιλλῆς Ἀμφίπολιν ἐλὼν, καὶ διὰ ταῦτα τῆς Μακεδονίας πρὸς αὐτὸν μεταβαλλομένης, ἐκεῖθεν τὴν ἀφθονίαν ἐχορήγησε τῶν ἐπιτηδείων.*

10. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (*BCH Suppl.* XVI), Athènes 1988, 392-397.

για τη στρατολόγηση των νέων της επαρχίας, ανεξάρτητα από το αν ήσαν Έλληνες ή Ρωμαίοι πολίτες. Μετά την άφιξή του στην πόλη κάλεσε τους φίλους του και συγκέντρωσε τα απαραίτητα για τη φυγή του χρήματα¹¹. Όπως ορθά παρατήρησε η Παραζογλου, ο Πομπήσιος δεν θα επέλεγε μια ερημωμένη πόλη για να ζητήσει βοήθεια. Θα πρόσθετα ότι η δημοσιοποίηση του διατάγματος -ανεξάρτητα από το ποιες ήταν οι πραγματικές προθέσεις του Πομπηίου, δηλ. παραπλάνηση του αντιπάλου ή οργάνωση νέου στρατιωτικού σχεδίου άμυνας της Μακεδονίας- για να καταστεί πιστευτή, θα έπρεπε να γίνει σε ένα αστικό κέντρο με επαρκή πληθυσμό, όπως η Αμφίπολη, και όχι σε μία ακατοίκητη αλλά στρατηγική θέση. Η ίδια παρατήρηση ισχύει άλλωστε για τον επόμενο εμφύλιο πόλεμο, όταν ο Μάρκος Αντώνιος λίγο πριν τη μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.) χρησιμοποίησε την πόλη για τον ανεφοδιασμό των λεγεώνων του¹². Στις πηγές που υποστηρίζουν τη συνέχιση της ζωής στην Αμφίπολη το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. η Παραζογλου συμπεριέλαβε επίσης μία επιγραφή από τη Σαμοθράκη του 37 π.Χ. όπου μεταξύ των μυστών που επισκέφθηκαν το μεγάλο ιερό των Καβείρων συμπεριλαμβάνονται και τέσσερις Αμφιπολίτες με τους απελευθέρους τους¹³. Η επιχειρηματολο-

11. Caesar, *De Bello Civili* III, 102, 1-5: Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. erat editum Pompei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus conrogata cognitoque Caesaris adventu ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit.

12. Άππιαν., Έμφ. 4, 107: Οί μὲν δὴ χαίροντες τῷ χωρίῳ τὰ στρατόπεδα ὠχύρουν, Ἀντώνιος δὲ ὄδευε μὲν σὺν τῷ στρατῷ μετ' ἐπειξέως, τὴν Ἀμφίπολιν ἐθέλων ἐς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς μάχης προλαβεῖν, ὡς δὲ αὐτὴν εὗρεν ὠχυρωμένην οἱ πρὸς τῶν ἀμφὶ τὸν Νωρβανόν, ἦσθη καὶ τὴν παρασκευὴν ἐν αὐτῇ κατέλιπε μεθ' ἐνὸς τέλους, οὗ Πινάριος ἠγεῖτο, αὐτὸς δὲ μάλα θρασέως πολὺν προελθὼν ἐστρατοπέδευεν ἐν τῷ πεδίῳ, σταδίους ὀκτὼ μόνους ἀποσχὼν ἀπὸ τῶν πολεμίων. καὶ εὐθὺς ἦν κατάδηλος ἡ τῶν στρατοπέδων ἐλάττωσις τε καὶ πλεονεξία. οἱ μὲν γὰρ ἦσαν ἐπὶ κολωνῶ, οἱ δὲ ἐν πεδίῳ, καὶ οἱ μὲν ἐξυλεύοντο ἀπὸ τῶν ὀρῶν, οἱ δ' ἀπὸ τοῦ ἔλους καὶ ὑδρεύοντο οἱ μὲν ἐκ ποταμοῦ, οἱ δὲ ἐκ φρεάτων ὧν αὐτίκα ὠρωρύχισαν τὴν τε ἀγορὰν οἱ μὲν ἀπ' ὀλίγων σταδίων ἐπήγοντο ἐκ Θάσου, οἱ δὲ ἀπὸ πενήκοντα καὶ τριακοσίων ἐξ Ἀμφιπόλεως.

13. Βλ. N. M. Dimitrova, *Theoroi and initiates in Samothrace. The Epigraphic Evidence* (Hesperia Supplement 37), 2008 αρ. 37 [Ἐπὶ βασιλέωσ] / [Ἄν]τιμέδοντος τοῦ [...]- / λείδου^{vac}. ἀγορανομοῦν[τος] / Φιλεταίρου τοῦ Δημητρίου[υ] // ὡς δὲ Μακεδόνες ἄγονοισιν / ἔτους ἁ' κ'αὶ .] καὶ ρ', μηνὸς / Ἄρτεμισίου^{vac}. / μύσται εὐσεβεῖς ... // Ἀμφιπολίτα[ι] / [Γ]λανκίας Ἀπολλοδώρου, / Κλεοπάτρα Θεοδότου, / Γλανκίας Γλανκίου Διο//νύσιος, Μαντᾶς, ἀπελεύθε[ρ]ου Βίθου Γλανκίου, Κότυς / Γλανκίου, Ἀπολλώνιος Γλαυ/[κ]ίου, Μητροδωρος Βίθου, // [Ἀ]θηνίων Βίθου^{vac}.

γία της Παπαζογλου είναι είναι κατά τη γνώμη μου δικαιολογημένη και μπορεί να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο με πρόσφατα επιγραφικά ευρήματα που φωτίζουν όψεις της κοινωνικής ζωής της πόλης. Σχηματίζεται έτσι μια εικόνα αισθητά διαφοροποιημένη σε σχέση με αυτήν της κατεστραμμένης πόλης που υποστηρίζεται ακόμη και σήμερα από ένα μέρος των τοπικών αρχαιολόγων οι οποίοι στηρίζονται στις απόψεις του Μπακαλάκη και Schuller. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

II

Η πρώτη επίμαχη περίοδος στην οποία θα μπορούσε θεωρητικά να συμβεί μία καταστροφή της πόλης, υπόθεση που υιοθετεί όπως είδαμε παραπάνω ο Schuller, είναι εκείνη της κατάληψης της από τις δυνάμεις του Μιθριδάτη. Δικαιολογείται όμως μια τέτοια καταστροφή μεταξύ των ετών 87-86 π.Χ. που διήρκεσε η κατάληψη έως την ανακατάληψή της από τον Σύλλα το 86 π.Χ.; Δύο επακριβώς χρονολογημένες επιγραφές δείχνουν μία τελείως διαφορετική εικόνα. Πρόκειται για ισάριθμες τιμητικές επιγραφές που ανήγειρε κάποιος κοινὸν τῶν τεχνιτῶν από τις οποίες πληροφορούμαστε ότι τούτο τίμησε με στέφανο τους ιερείς της Αθηνάς την πρώτη φορά το έτος θ και ν', δηλ. το 90/89 π.Χ.¹⁴, και τη δεύτερη το έτος δ και ξ', δηλ. το 85/84 π.Χ.¹⁵, αμφότερες της μακεδονικής χρονολογικής περιόδου. Σύμφωνα με τους εκδότες η απονομή τιμών στους ιερείς της Αθηνάς από το κοινὸν τῶν τεχνιτῶν θα πρέπει να ενταχθεί στην δραστηριοποίηση των μελών του στην Αμφίπολη και να ερμηνευθεί ως έκφραση ευγνωμοσύνης, επειδή οι ιερείς ως διοργανωτές (πιθανόν με την ιδιότητα αγωνοθετών) τους κάλεσαν να συμμετάσχουν σε αγώνες που περιλάμβανε η (μάλλον ετήσια) εορτή της Αθηνάς¹⁶. Όσον αφορά το ερώτημα της ταυτότητας του κοινού, μολονότι η απουσία οποιουδήποτε (τοπικού ή άλλου) προσδιορισμού στο τίτλο του καθιστά μία βέβαιη απάντηση αδύνατη, το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για Διονυσιακούς τεχνίτες. Οι πιθανές ερμηνείες είναι τρεις: α) είτε

14. L. D'Amore - M. Mari, "Technitai, sacerdoti di Atena e atleti ad Anfipoli nel I secolo A.C.", *MedAnt* 16.1 (2013) 223-256 (= *SEG* XLVIII 716 ter = *SEG* LXIII 418) Ἐτους θ' και ν' τὸ κοινὸν / τῶν τεχνιτῶν ἔστεφάνωσε τοὺς / ἱερεῖς τῆς Ἀθηνᾶς Φιλῶξενον Περιγένου, Εὐφρόσυνον(ν) Νικάνορος, Μάρκον // Ἄμπιον Ἀλέξανδρον, Μαίνιον Φιλονίκου / [] οἱ συνιερεῖς στεφανοῦσιν ^{vac} / ^{vv} Εὐφρόσυνον Νικάνορος ^{vac} / ^{vv} Φιλῶξενον Περιγένου.

15. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, "Κοινὸν Τεχνιτῶν στην Αμφίπολη", στο Σ. Πινατόγλου - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου (εκδ.), *Νάματα. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, Θεσσαλονίκη 2011, 235-247 (= *SEG* LXI 485): [Ἐ]τους · δ' και ξ'./[Τ]ὸ κοινὸν τῶν τεχνιτῶν / ἔστεφάνωσεν τοὺς ἱε/ρεῖς τῆς Ἀθηνᾶς Μάρκον // Καικέλιον Σωτᾶν, Πόπλιον / [Κ]ορνήλιον / Σωτήριον / Ὀλυμπιόδωρον Πυθοδώρου, / [---^{ca} 7-8---] ν Καικέλιον // [---^{ca} 9-10---] Μέναδρον / [---^{ca} 9-10 ---] ωρος.

16. Για την περιοδικότητα της εορτής βλ. συζήτηση στο D'Amore - Mari, *ό.π.* 253.

δηλ. πρόκειται για μία περιφερειακή ένωση του κοινού των περι τον Διόνυσον τεχνιτών της Νεμέας και του Ισθμού με πιθανή έδρα το Δίον (κοιμήδον τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν)/[ἐξ Ἴσθμοῦ καὶ Νεμέας καὶ Πιερίας;] και τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν εἰς Ἴσθμὸν καὶ Νεμέαν] καὶ Πιερίαν συντελοῦντων] /... τέλους του 3^{ου} και του β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα)¹⁷, είτε β) για τη σύνοδο των τεχνιτών της Αθήνας (σύνοδος τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν ἐν Ἀθήναις)¹⁸, είτε γ) για τη σύνοδο των τεχνιτών της Ιωνίας και του Ελληνσπόντου¹⁹. Λιγότερο πιθανόν είναι το κοινό να είναι ένα κοινὸν τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν οἰκουμενικῆς ἐμβέλειας (βλ. π.χ. σύνοδος τῶν ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἱερονικῶν και στεφανιτῶν, χωρίς αναφορά σε περί τον Διόνυσον τεχνίτες), λόγω της όψιμης εμφάνισης αυτού του είδους των κοινών (β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.)²⁰.

Ανεξάρτητα από την ταυτότητα των τεχνιτών η νεότερη τιμητική επιγραφή δείχνει ότι ένας μόλις χρόνο μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Μιθριδάτη η Αμφίπολη όχι μόνον δεν ήταν ένας ερειπιώνας, αλλά ότι ήταν μία πόλη που μπορούσε να συνεχίζει να διοργανώνει τις εορτές της, όπως αυτή προς τιμήν της Αθηνάς. Σε αυτές περιλαμβάνονταν θυμελικοί, σκηνικοί και πιθανόν γυμνικοί αγώνες, όπως συνάγεται από κατάλογο νικητών σε διάφορους αγώνες ανδρών και παιδών που σώθηκε στην αρχαιότερη μαρτυρία²¹. Συγκρίνοντας τις δύο τιμητικές επιγραφές διαπιστώνει βέβαια κανείς μια μικρή διαφορά ως προς τον αριθμό των ιερέων από τέσσερις σε πέντε ή έξι, αύξηση που μάλλον ανατανακλά την ανάγκη για κατανομή των οικονομικών βαρών σε περισσότερα πρόσωπα, αλλά η εικόνα μιας πόλης που συνεχίζει την κοινωνική ζωή της κάθε άλλο παρά μεταβάλλεται. Ενδιαφέρον από δημογραφική άποψη παρουσιάζει η μελέτη των ονομάτων των ιερέων. Τέσσερις από τους εννέα ή δέκα ιερείς, ήτοι οι *Μάρκος Ἄμπιος Ἀλέξανδρος*, *Μάρκος Καικέλιος Σωτᾶς*, *Πόπλιος [Κ]ορνήλιος Σωτήριχος* και [---⁷⁻⁸--] *Καικέλιος* [----], είναι Ρωμαίοι πολίτες, ίσως απελευθεροί (βλ. ελληνικά cognomina), και ένας ο *Μαίνιος Φιλονίκου*, τέκνο μεικτού γάμου ανάμεσα σε Ρωμαία και Έλληνα. Για τους Καικίλιο και Κορνήλιο, λόγω των ονομάτων γένους που φέρουν, θα μπορούσε κανείς να τους συνδέσει

17. Βλ. *IG XI 4, 1059* (300-250 π.Χ.) και *IG VII, 2486* (αχρονολόγητη) αντίστοιχα.

18. Βλ. *IG II 2 1134* (117/116 π.Χ.).

19. Βλ. π.χ. *IG XI 4, 1061* (172-167 π.Χ.) and *IG XII 4, 124* (150-100 π.Χ.).

20. Για τις ερμηνείες που αναφέρονται παραπάνω σχετικά με την ταυτότητα του κοινού καθώς επίσης και τις σχετικές μαρτυρίες στις οποίες στηρίζονται βλ. την διεξοδική συζήτηση στο Κουκούλη Χρυσανθάκη, *ό.π.* 241-245.

21. Για το κείμενο βλ. *SEG LXIII 418* και για το υπομνηματισμό του βλ. D'Amore - Mari, *ό.π.* 229, 234-236.

με επιχειρηματικά συμφέροντα εκπροσώπων μεγάλων γενών που έδρασαν στη Μακεδονία²². Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως και τα δύο άλλα αμάρτυρα μέχρι στιγμής στη Μακεδονία gentilicia, αυτά των Maenii και Ambii²³: το πρώτο εκπροσωπείται στη Χαλκίδα (Εύβοια), σε ένα κατάλογο του γυμνασίου που χρονολογείται το 25 π.Χ.²⁴, και το δεύτερο σε επιγραφές της Δήλου χρονολογούμενες στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και μετά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο αντίστοιχα²⁵. Είναι πολύ πιθανόν οι Αμφιπολίτες ιερείς να ανήκουν σε γένη που συγκροτούσαν ναυτικά εμπορικά δίκτυα ανάμεσα στην ανατολική Μακεδονία και το κεντρικό Αιγαίο, κυρίως τη Δήλο, το μεγάλο διακοσμητικό εμπορικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου. Οι έμποροι αυτοί στην αρχή περιορισμένα και μετά την καταστροφή της Δήλου (69 π.Χ. και εξής) μαζικά, εγκαταστάθηκαν στη Αμφίπολη, όπως συνέβη με άλλους έμπορους της Δήλου που μετακινήθηκαν στην Θεσσαλονίκη²⁶. Τέλος μια υπόθεση σχετικά με την ποικιλία των ασχολιών τους μας επιτρέπει η περίπτωση του ιερέα *Μάρκου Καικέλιου Σωτᾶ* σε ανάθημα του οποίου προς τους Καβείρους της Σαμοθράκης αναφέρεται ως *χαλκεύς*²⁷: δεν θα ήταν υπερβολή με βάση το επαγγελματικό του να υποθέσουμε πως η δραστηριότητά του στην περιοχή συνδεόταν κατά κάποιο τρόπο με τα μεταλλεία του Παγγαίου και την παραγωγή τους.

22. Για τις επιγραφικές μαρτυρίες τις σχετικές με την δράση των *Caecilii* και *Cornelii* στη Μακεδονία βλ. Α. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names* (Μελετήματα 46), Athens 2006 αρ. 110 και αρ. 165 αντίστοιχα.

23. Η Tataki, *ό.π.* αρ. 34 και 322 αντίστοιχα αναφέρεται στη SEG XLVIII 716 ter που στην πραγματικότητα είναι η πρώτη έκδοση της επιγραφής SEG LXIII 418.

24. Βλ. IG XII 9, 916 στ. 25 όπου εμφανίζεται κάποιος Πόπλιος Μαΐνιος Λενκίου. Για τον κατάλογο και τη σημασία του βλ. Ν. Γιαννακόπουλος, *Θεσμοί και λειτουργία των πόλεων της Εύβοιας κατά τους ελληνοιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη 2012, 213-219.

25. Βλ. την αναθηματική επιγραφή ID 1754 l. 14 (τέλη 2^{ου} αι. π.Χ.), όπου αναφέρεται κάποιος *Decimus Ampius Quintus L., magister* ενός συλλόγου. Βλ. επίσης ID 2612 l. 13, όπου εμφανίζεται το ίδιο πρόσωπο μεταξύ των *negotiatores* που συνέβαλαν οικονομικά στην αποκατάσταση της αγοράς του νησιού μετά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο.

26. Για τους Italicis της Θεσσαλονίκης τους προερχόμενους από τη Δήλο, βλ. Α. Rizakis, "L'émigration romaine en Macédoine et la communauté marchandise de Thessalonique: perspectives économiques et sociales", στο Ch. Müller - Cl. Hasenohr (εκδ.), *Les Italiens dans le Monde Grec IIe siècle av. J. C. - Ier siècle ap. J. C. Circulation, Activités, Intégration. Actes de la Table Ronde. Ecole Normale Supérieure, Paris 14-16 Mai 1998* (BCH Supplément 41), Paris 2002, 129 και για εκείνους που προέρχονταν από τη Χαλκίδα βλ. Π. Νύγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, Θεσσαλονίκη 2006, 270-272.

27. Βλ. P. Collart - P. Devambez, BCH 55 (1931) 179/180 αρ. 8 = X. Κονκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.* 239-240 = R. S. Ascough - Ph. A. Harland - J. S. Kloppenborg, *Associations in the Greco-Roman World: A Sourcebook*, Berlin 2012, 37 αρ. 34: *Μ(ἄρκος)Καικέλιος / Σωτᾶς ὁ χαλκεύς / ἀπὸ τῆς τέχνης / Θεοῖς Μεγάλοις // τοῖς ἐν Σαμοθράκῃ.*

Η εικόνα αυτής της ενσωματωμένης στο περιβάλλον της πόλης κοινότητας των Ιταλών εμπόρων αναδύεται και από μία άλλη μαρτυρία. Πρόκειται για μια επιγραφή με την οποία κάποιος ιερέας ονόματι Απολλόδωρος μαζί με τους *ὑπόστολους* τιμά το 68/7 π.Χ., δηλ. δεκαοκτώ χρόνια μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Μιθριδάτη, τον Αύλο Ανθέστιο, επειδή άσκησε καλώς το αξίωμα του *τριηράρχου*²⁸. Ὑπόστολοι και τριηραρχος δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι η επιγραφή συνδέεται με τη λατρεία της Ίσιδος. Ο τριηραρχος ασκούσε τα καθήκοντά του κατά τη διάρκεια της εορτής των Πλοιαφεισίων / *Navigium Isidis* που σηματοδοτούσε την έναρξη της ναυσιπλοΐας την άνοιξη. Ο *Aruleius, Metam. XI 9-11* μας πληροφορεί ότι κατά τη διάρκειά της ένα νέο (;) πλοιάριο αφιερωμένο στην Ίσιδα και ιδιαίτερα στολισμένο καθελκυσόταν στη θάλασσα²⁹. Αν και τα καθήκοντα των τριηραρχών δεν παραδίδονται ρητά σε καμία από τις μαρτυρίες μας, σύγχρονοι μελετητές όπως ο *Bricault* πιστεύουν ότι οι πιστοί που εκλέγονταν στο αξίωμα κυβερνούσαν το πλοίο κατά την καθέλκυσή του και κατά πάσα πιθανότητα οργάνωναν με δικά τους έξοδα την τελετή (συμπεριλαμβανομένου του στολισματός του)³⁰. Όσο για τους υπόστολους σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία (*Malaise*) επρόκειτο για διακεκριμένα πρόσωπα της λατρείας, οργανωμένα σε σύλλογο, που έπαιρναν την ονομασία τους από το ότι ήταν ζωσμένοι με λευκό λινό ύφασμα από το στήθος ως τα πόδια, το οποίο άφηνε ακάλυπτους τους ώμους και το άνω τμήμα του κορμιού τους³¹. Υπό την έννοια αυτή μπορεί να ταυτιστούν με τους *antistites sacrorum* που έφεραν τα τελετουργικά αντικείμενα κατά την πομπή των Πλοιαφεισίων (βλ. *Aruleius, Metam. XI 10*) και απεικονίζονται στη ζωγραφική πόλεων της Ιταλίας (*Πομπηία, Herculanium,*

28. Βλ. Chr. Veligianni, "Hypostoloi und Trierarchos auf einer neuen Inschrift aus Amphipolis", *ZPE* 62 (1986) 241-246 (*SEG XXXVI 583 Bull. ép.* 1988, 346-1990, 490) = L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (Memoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres)*, Paris 2005, 113/0908 [πρβλ. L. Bricault, "RICIS Suppl. I", in: L. Bricault (dir.), *Bibliotheca Isiaca* I 2008, 85 φωτ.] = R. Veymiers, "Les cultes isiaques à Amphipolis. Membra disjecta (IIIe s. av. J.-C. - IIIe s. apr. J.-C.)", *BCH* 133 (2009) 485-489 και 515 αρ. 5 εικ. 8: Ἐτους ἄ καὶ {π}π' / Ἀπολλόδωρος ὁ ἱε/ρεὺς καὶ οἱ ὑπόστολοι / στεφανοῦσιν Ἀὔλον // Ἀνθέστιον τριηραρχή/σαντα καλῶς.

29. Βλ. *Metam.* XI, 9-11 και 16-17.

30. Βλ. L. Bricault, *Isis, dame des flots (Aegyptiaca laodicensia)*, Liege 2006, 147-148.

31. Ακολουθώ την ερμηνεία της M. *Malaise*, "Les hypostoles: un titre isiaque, sa significataion et sa traduction iconographique", *CE* 82 (2007) 302-322, ιδιαίτερα 303, 306-307, 318. Για μία επισκόπηση των διαφορετικών ερμηνειών που προτάθηκαν σχετικά με τον όρο βλ. Veymiers, *ό.π.* 487-489 and S. Kravaritou, "Isiac Cults, Civic Priesthood and Social Elite in Hellenistic Demetrias (Thessaly): Note on *IG IX 2, 1107 b* (RICIS 112/0703) and beyond", *Τεκμήρια* 12 (2013-2014) 210-212.

Palestrina)³². Για τους σκοπούς του επιχειρήματος που υποστηρίζεται εδώ ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο είναι η τέλεση των Πλοιαφειών που δείχνει το μέγεθος και τη σημασία όχι μόνον της λατρείας των Αιγυπτιακών θεών αλλά και έμμεσα του εμπορίου στην Αμφίπολη³³.

Οι τρεις επιγραφές που παρουσιάστηκαν ως εδώ συνδεδεμένες με την πληροφορία του *De bello Civili* για την οποία κάναμε λόγο παραπάνω δείχνουν την συνεχή παρουσία στην πόλη μιας ιταλικής κοινότητας στο πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. Η εκλογή μάλιστα μελών της στο αξίωμα των ιερέων της Αθηνάς το 90/89 π.Χ. αποδεικνύει ότι η κοινότητα αυτή είχε σχηματισθεί χωρίς αμφιβολία κάποια χρόνια πριν από το Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο, παρά το ότι η έρευνα συνηθίζει να χρονολογεί τις μαζικές εγκαταστάσεις Ιταλών *negotiatores* στη Μακεδονία μετά από αυτόν³⁴. Είναι προφανές ότι το ενδιαφέρον των Ιταλών επιχειρηματιών για μόνιμη εγκατάσταση στην Αμφίπολη θα πρέπει να προσέλκυσαν οι ιδιαίτερες πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιοχής και η σημαντική γεωπολιτική θέση της, πάνω σε σημαντικούς οδικούς και υδάτινους άξονες που εξασφάλιζαν τη διασύνδεση με σημαντικά κέντρα του αιγαιακού κόσμου αλλά και την βαλκανική ενδοχώρα. Το ανάγλυφο του σωματέμπορου Αύλου Καπρείλιου Τιμόθεου και οι τιμητικές επιγραφές για τα μέλη της τελευταίας δυναστείας των Θρακών βασιλέων που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 1^ο αι. μ.Χ. αφήνουν να εννοηθεί ο πολυδύναμος χαρακτήρας των οικονομικών δραστηριοτήτων που μπορούσαν να αναπτύξουν δυνητικά οι εγκαταστημένοι στην Αμφίπολη Ιταλοί έμποροι³⁵.

32. Βλ. Apuleius, *Metam.* XI, 10 *antistites sacrorum proceres illi, qui candido linteamine cinctum pectoralem adusque vestigia stricti iniecti potentissimorum deum proferebant insignis exuvias*. Βλ. επίσης Malaise, *ό.π.* 309-316 για την εικονογραφία των *antistites*.

33. Βλ. Apuleius, *Metam.* XI 16 που αναφέρει ότι ευχή για επιτυχή ναυσιπλοΐα κατά τη διάρκεια της νέας περιόδου ήταν κεντημένη στα πανί του καραβιού της τελετής (*vae litterae votum instaurabant de novi commeatus prospera navigatione*). Ο ίδιος αναφέρεται επίσης στις ευχές που διάβαζαν οι άρχοντες της εορτής υπέρ υγείας του Αυτοκράτορα, της Συγκλήτου και του Ρωμαϊκού Λαού καθώς επίσης των πληρωμάτων που έπλεαν στα χωρικά ύδατα της αυτοκρατορίας, βλ. *ibid.* XI, 17: *vota principimagno senatuique ... totoque Romano populo, nauticis navibusque, quae sub imperio mundi nostratis reguntur*.

34. Βλ. π.χ. Rizakis, *ό.π.* 113-114.

35. Για την επιγραφή του Αύλου Καπρείλιου Τιμόθεου βλ. J. Roger, "Inscriptions de la région du Strymon", *RA* 24 (1945) 49-51 αρ. 3εικ. 8 (*SEG* XXVIII 537· *Année épigr.* 1946, 229) = Γ. Β. Καφαντζίης, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειας της (από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τόμ. Α΄ (Μύθοι - Επιγραφές - Νομίσματα), Αθήνα 1967 αρ. 735. Η παρουσίαση της βιβλιογραφίας της επιγραφής εκφεύγει των σκοπών του παρόντος άρθρου. Για τη σχέση των Σαπαίων βασιλέων με την Αμφίπολη βλ. P. Nigdelis, "A Honoric Inscription from Amphipolis for the Sappaeian King Sextus Iulius Cotys", *Tyche* 32 (2017) 138-149.

III

Ότι η Αμφίπολη εξακολούθησε να αποτελεί ένα από τα σημαντικά αστικά κέντρα της ανατολικής Μακεδονίας και όχι «an uninhabited site» στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται από ορισμένες επιγραφές που χρονολογούνται στη περίοδο αυτή. Προηγουμένως θα πρέπει να προστεθεί το επιχείρημα ότι δύσκολα συμβιβάζεται η εικόνα μιας ερημωμένης πόλης με τα οικονομικής φύσης προνόμια που συνεπάγεται ο τίτλος της *civitas libera* τον οποίο της παραχώρησαν ο Μάρκος Αντώνιος και ο Οκταβιανός μετά τη μάχη των Φιλίππων το 42 π.Χ. εξαιτίας της υποστήριξης που τους παρείχε κατά τη σύγκρουσή τους με τους «απελευθερωτές»³⁶.

Η πρώτη από αυτές είναι η τιμητική επιγραφή ενός αγάλματος που στήθηκε μάλλον στο γυμνάσιο της πόλης για τον Μάρκο Λικίνιο Κράσσο, τον τελευταίο διοικητή της επαρχίας της Μακεδονίας με την μορφή που είχε κατά την ρεπουμπλικανική εποχή. Όπως προκύπτει από τους τίτλους του *αὐτοκράτορος* και του *σωτήρος* που απονέμονται στον τιμώμενο³⁷ η επιγραφή συνδέεται με τις στρατιωτικές επιτυχίες του κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε στην βόρεια Βαλκανική μεταξύ των ετών 29-28 π.Χ. Από τη διεξοδικότερη περιγραφή των επιχειρήσεων που μας δίνει ο Δίων Κάσσιος (51^ο βιβλίο των «Ιστοριών») μαθαίνουμε ότι στις αρχές του 29 π.Χ. ο Κράσσος απώθησε από την χώρα των (Θρακών) Δενθηλητών, που κατοικούσαν στα σύνορα της επαρχίας της Μακεδονίας (άνω ρους Στρυμόνα), το γερμανικό φύλο των Βαστάρνων: αυτοί εκκινώντας από τον Δούναβη είχαν καταλάβει την περιοχή και στη συνέχεια τούς νίκησε σε μάχη που έδωσε κοντά στον Κέδρο (σημ.

36. Βλ. Plin HN 4.38: *Amphipolis liberum (oppidum)*. Η περιγραφή του αναφέρεται στην περίοδο του Αυγούστου: βλ. O. Cuntz, "Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius," *Jahrbücher für classische Philologie* Suppl. 17 (1890) 511-512, 522-523; R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Hamburg 1971, 89 n.6; B. Kreiler, *ZPE* 174 (2010) 112. Η ακριβής ημερομηνία παραχώρησης αυτού του status στην πόλη δεν παραδίδεται στις πηγές. Ο J. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessalonike in der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1988, 7 σημ. 10, τη χρονολογεί αμέσως μετά τη μάχη των Φιλίππων επί τη βάσει νομισμάτων της Αμφίπολης αναμνηστικών του γεγονότος. Τα νομίσματα αυτά παρουσιάζουν την ίδια εικονογραφία με κοπές της Θεσσαλονίκης οι οποίες συνδέονται με την απονομή του ίδιου καθεστώτος (δηλ. της ελεύθερης πόλης) στην πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας. Βλ. ακόμη Papazoglou, ό.π. (σημ. 10) 394 και I. Touratsoglou, "Macedonia," in A. M. Burnett and M. H. Crawford (εκδ.), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic*, Oxford 1987, 57.

37. Βλ. P. M. Nigdelis - P. Anagnostoudis, "New Honorific Inscriptions from Amphipolis", *GRBS* 57 (2017) 295-324, εδώ 311: [Ἵ δῆμος]ς Ἀμφιπολιτῶν / καὶ οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι / Μᾶρκον] Λικίνιον Κράσσον / αὐτοκράτορα, σωτήρα καὶ εὐεργέτην // τῆς πόλεως, πολιταρχοῦντων / Λ]υσιμάχου τοῦ Μητροφῶντος / Ἀ]ρχεπέλεως τοῦ Φιλ<ι>π[ίου / .]λμάτου τοῦ [Ν]ομιμ[ίου] ;] κ.λπ.

Cibrica), παραπόταμο του Δούναβη. Οι εχθροπραξίες εναντίον των Βαστάρνων επανελήφθησαν μετά τον χειμώνα του έτους 28 π.Χ., ο δε Κράσσος διεύρυνε την ακτίνα των στρατιωτικών επιχειρήσεών του υποτάσσοντας θρακικά φύλα της βόρειας Βαλκανικής, όπως τους Μαΐδους, τους Σέρδους και τους Βήσσους. Με τις επιτυχίες του αυτές ex Thracia et Geteis, όπως αναφέρεται στους Fasti Triumphales (Ιούλιος 27 π.Χ.), έθεσε τα θεμέλια της ρωμαϊκής κυριαρχίας βορειότερα της επαρχίας της Μακεδονίας και άνοιξε τον δρόμο για τη δημιουργία των επαρχιών της Μοισίας και της Θράκης³⁸.

Η επιγραφή δεν παρέχει καμία πληροφορία για τα πολεμικά γεγονότα των ετών αυτών. Στην καλύτερη περίπτωση μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ορισμένες (εν μέρει ήδη γνωστές) υποθέσεις. Ενδέχεται δηλ. οι τέσσερις ή πέντε λεγεώνες των οποίων ηγείτο ο Κράσσος να εισέβαλαν στη Θράκη μέσω της κοιλάδας του Στρυμόνα εκκινώντας από την Αμφίπολη στην οποία δεν αποκλείεται να ήταν μόνιμα στρατονωμένες ορισμένες εξ αυτών. Στην επιλογή της πορείας πάλι δεν αποκλείεται να συνέβαλε και το γεγονός ότι ο ποταμός ήταν εν μέρει τουλάχιστον πλωτός. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αντίθετα, παρουσιάζει το ότι η απόφαση για την ανέγερση του ανδριάντα του Κράσσου ελήφθη με κοινή απόφαση της εκκλησίας του δήμου και των κατοικούντων Ρωμαίων. Η έκφραση απαντά για πρώτη φορά στην Αμφίπολη, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δηλώνει την Ιταλική κοινότητα της πόλης οργανωμένη σε conventus, όπως εκείνες που συναντούμε σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, και συγκεκριμένα της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, της Έδεσσας, της Ακάνθου, της Ιδωμένης και της Στύβερρας³⁹. Η ίδια κοινότητα εμφανίζεται άλλωστε σε αδημοσίευτη ακόμη λατινική επιγραφή με την οποία τιμάται κάποιος ταμίας της επαρχίας από τους [cives] Romanei quei [Amphipol]i negotiant[ur] και ένα άλλο απροσδιόριστο σύνολο προσώπων⁴⁰. Η έκφραση σύμφωνα με παράλληλα άλλων περιοχών ισοδυναμεί με την έκφραση κατοικούντες Ρωμαίοι⁴¹. Όσο για τη

38. Για τις σχετικές πηγές και την βιβλιογραφία βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 311-313.

39. Για τις επιγραφικές μαρτυρίες βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 313.

40. Η αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή έχει ως εξέχ: [Cai]o Ap[Op];pio · C(ai)f(ilio)· [---]so · pro · q(uaestore) · / [cives R]omanei · quei / Amphipol]i · negotiant(ur) // [et --ca 4--] NTEI. Αποκαθιστώ το κείμενο λαμβάνοντας υπόψη τα παραδείγματα: IC IV, 290 [c(ives) R(omani)] qui Go[r]tynaе nego/tiantur ... (Γόρτυνα, μάλλον 1^{ος} αι. μ.Χ.)· CIL III 455 = III Suppl. 1, 7160 = Dessau ILS 891 ... Cives Romani qui Mytileneis negotiantur... (Λέσβος/Μυτιλήνη, 34 π.Χ.)

41. Για τις εκφράσεις αυτές βλ. AE 2002, 1400: Italic[ei quei Sardibus] / neg[otiantur] L(ucio) Mun[atio C(ai) f(ilio) Planco] / Ιταλικο[ὶ οἱ ἐν ταῖς; Σάρδεσιν] / πραγμ[ατενό-με νοι ἀνέθηκαν;] / Λευκίω[ι Μουνατίω Γαίου Πλάγκω] (Σάρδεις, 88-70 π.Χ.) και

χρονολόγηση της μαρτυρίας δύσκολα θα μπορούσε λόγω της ορθογραφίας της (βλ. *Romanei* και *quei*)⁴² να χρονολογηθεί πέραν του 1^{ου} αι. μ.Χ. ή τα χρόνια του Αυγούστου. Συνδυάζοντας την παλαιογραφία, την ορθογραφία της και τη χρήση της λατινικής γλώσσας θα προσανατολιζόμουν στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. ίσως στα χρόνια του Αυγούστου.

Είναι προφανές ότι η ιδιαίτερη θέση της ιταλικής κοινότητας στην τοπική κοινωνία που οφειλόταν στην προνομιακή σχέση της με την επαρχιακή διοίκηση, τον πλούτο ορισμένων μελών της και την αριθμητική της δύναμη εξελίχθηκε σε τέτοια που την καθιστούσαν υπολογίσιμο παράγοντα στη δημόσια ζωή της Αμφίπολης, έτσι που συναποφασίζει με τον κυρίαρχο δήμο άγνωστο μέσα από ποιά θεσμική διαδικασία για την απονομή τιμών σε Ρωμαίους αξιωματούχους.

IV

Παρά τα όσα ελέχθησαν μέχρι τώρα θα ήταν πραγματικά βιαστικό να θεωρήσει κανείς ότι οι βαρβαρικές επιδρομές και οι πόλεμοι που γνώρισε η περιοχή τον 1^ο αι. π.Χ. τελικά δεν επηρέασαν την κοινωνική ζωή της Αμφίπολης. Η καταπόνηση, η ερείπωση ή και η καταστροφή σε ό,τι αφορά δημόσια κτήρια και οι περιπτώσεις κοινωνικής κινητικότητας ή μείωσης του πληθυσμού είναι φαινόμενα που ενδημούν σε πολεμικές περιόδους και δεν εκπλήσσουν κανένα⁴³. Τούτο δεν σημαίνει όμως ότι θα πρέπει να γίνει δεκτή η θεωρία του Μπακαλάκη εφόσον με παλαιογραφικά κριτήρια τα επίμαχα θρακικά ονόματα έχουν επαναχρονολογηθεί από τον Georgi Mihailov στον 2^ο ή 3^ο αι. μ.Χ.⁴⁴. Ούτε

ID 1698: A(ulum) Terentium A(uli) f(ilium) Varro[nem] legatum] / Italicei et Graecei quei Delei negoti[antur] / [A]ῶλον Τερέντιον Αῦλον υἱὸν Οἰῶάρωνα πρεσβευτήν] / [Ρ]ωμαίων Ἰταλικοὶ καὶ Ἑλληγες οἱ κατ'οικοῦντες ἐν Δήλωι] (Δήλος, 82 BC).

42. Για την κατάληξη -ει κυρίων ονομάτων αρσενικού γένους (ονομαστική πληθυντικού αριθμού, β' κλίτων) και της αναφορικής αντωνυμίας κατά την ρεπουμπλικανική περίοδο βλ. M. Leumann - J. B. Hofmann - A. Szantyr, *Lateinische Grammatik. Lateinische Laut und Formenlehre*, Muenchen 1977, 427 § 353.

43. Βλ. π.χ. το ψήφισμα Λ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρντζή - Μ. Παρισσάκη - Σ. Ψωμά (επιμ.), *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Χάνθης, Ροδοόπης και Έβρου)*, Athens 2005 nr. E 180 ll. 9-12 (χρονολογούμενο το 41-42 ή το 46μ.Χ.) σύμφωνα με το οποίο η Μαρώνεια υπέστη καταστροφή των τειχών της, καθώς επίσης σφαγή και εξανδραποδισμό των κατοίκων της εξαιτίας της φιλορωμαϊκής στάσης της προφανώς κατά τον Α' Μιθριδατικό πόλεμο, πρβλ. K. Clinton, "Maroneia and Rome: Two Decrees of Maroneia from Samothrace", *Chiron* 33 (2003) 379-417 ιδιαίτερα 385-389. Ο σκοπός σύνταξης του ψηφίσματος δικαιολογεί ωστόσο κάποιες υπερβολικές διατυπώσεις του.

44. Βλ. G. Mihailov, "Epigraphica Thracica", *Epigraphica* 37 (1975) 25-35 ιδιαίτερα 32 και J. - L. Robert, *Bull. épigr.* 1971, 407. Όλοι τους απορρίπτουν τη χρονολόγηση του Μπακαλάκη, επειδή μερικά από τα ονόματα είναι γραμμένα με συμπλήματα, τα οποία

πάλι σημαίνει ότι πρέπει να αποδεχθεί κανείς πλήρως την ιστορικότητα της μαρτυρίας του Αντιπάτρου πρώτα-πρώτα, επειδή αυτή μπορεί κάλλιστα να συνδεθεί με τον γνωστό στην ποίηση της εποχής λογοτεχνικό τόπο της ερήμωσης ιστορικών πόλεων και περιοχών⁴⁵. Αν θα έπρεπε να αναζητήσει κανείς υποχρεωτικά μια ιστορική ερμηνεία για το επίμαχο επίγραμμα, θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο λογοτεχνικός τόπος εξυπηρετούσε τον προπαγανδιστικό σκοπό του Μακεδόνα ποιητή και πελάτη του Καλπούρνιου Πείσωνα⁴⁶ που έδρασε στην περιοχή ως απεσταλμένος του Αυγούστου (*legatus Augusti pro praetore provinciae Macedoniae*) μεταξύ 13 και 11 π.Χ.. Κατά τη διάρκεια αυτών των επιχειρήσεων ο Πείσων κατέστειλε την εξέγερση των Βησών στη Θράκη και νίκησε το φύλο των Σιαλετών που εισέβαλαν στο Ανατολικό τμήμα της επαρχίας της Μακεδονίας. Ενδέχεται συνεπώς ο λογοτεχνικός τόπος να προσέφερε στον Αντίπατρο το κατάλληλο λογοτεχνικό όπλο, προκειμένου να προβάλλει το έργο του πάτρωνα του και ευεργέτη της Αμφίπολης μέσω μιας λανθάνουσας σύγκρισης του υποτιθέμενου απόλυτα καταστροφικού παρελθόντος της πόλης με τη νέα φάση της αναγέννησης της η οποία οφειλόταν στον Πείσωνα. Ότι οι ίδιοι Αμφιπολίτες αντιλαμβάνονταν με ανάλογο τρόπο τον Ρωμαίο αξιωματούχο προκύπτει από το ότι τον αποκαλούσαν «πάτρωνα και ευργέτη» τους στο βάθρου του αγάλματός του που ανίδρυσαν παράλληλα με εκείνο του Αυγούστου στην κύρια πύλη της πόλης (πύλη Δ)⁴⁷. Στη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα της περιοχής έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι με τον Αύγουστο και τα χρόνια αυτά συνδέεται οικοδομικό πρόγραμμα στην Αμφίπολη με το οποίο αποκαταστάθηκαν το καμένο γυμνάσιο της πόλης και ο ναός των Αιγυπτίων θεών⁴⁸. Ως απόδειξη προς τούτο οι ερευνητές παραπέμπουν

εμφανίζονται στις ελληνικές επιγραφές από τον 1^ο αι. μ.Χ. και εξής. Για τον λόγο αυτό ο Mihailov χρονολογεί τα graffiti μεταξύ 1^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ., προτιμώντας τον 2^ο ή τον 3^ο αι. μ.Χ.

45. Για τον λογοτεχνικό τόπο της ερήμωσης ισχυρών πόλεων βλ. A. Harder, “Epigram and the Heritage of Epic,” στο P. Bing και J. Steffen Bruss (εκδ.), *Brill’s Companion to Hellenistic Epigram* (Leiden/ Boston 2007) 419 και σημ. 31.

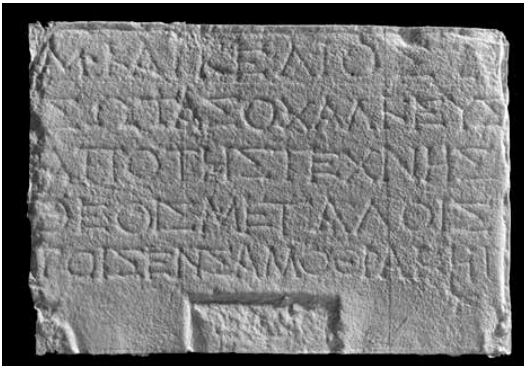
46. Για τις σχέσεις του Αντιπάτρου με τον πάτρωνά του L. Calpurnius Piso βλ. M. Plastira, *Antipater of Thessalonica. Select Epigrams. A Linguistic and Stylistic Commentary* unpubl. Diss., Gent 1986, 9-12.

47. Βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 318: *Λευκίῳ Καλπορνίῳ / Πείσωνι, πάτρωνι / καὶ εὐεργέτῃ τῆς πόλεως.*

48. Βλ. π.χ. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, “Amphipolis,” στο R. Lane Fox (rd.), *Brill’s Companion to Ancient Macedon*, Leiden 2011, 433, που αποδέχεται ότι αυτά τα κτήρια καταστράφηκαν και κάνει λόγο για “rebuilding program of Augustus.” - Για την καταστροφή τους και την ερμηνεία τους ακολουθεί την θεωρία του Μπακαλάκη και τη χρονολόγηση των σχετικών κτηρίων από τους ανασκαφείς τους. Η ανασκαφείας του γυμνασίου Κ. Δ. Λαζαρίδη, “Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης,” στο Ch. Koukouli-Chrysanthaki

στον τίτλο του «κτίστη» που φέρει ο Αύγουστος στην επιγραφή του προαναφερθέντος βάνου της πύλης Δ⁴⁹. Δυστυχώς για τα κρίσιμα αυτά δεδομένα υπάρχουν περισσότερες τις μιας αναγνώσεις καθώς το μεν στρώμα καταστροφής του γυμνασίου δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο συστηματικής μελέτης, ο δε τίτλος του «κτίστη» θα μπορούσε να συνδεθεί, όπως και αλλού, με την απονομή ή επαναβεβαίωση του προνομιακού καθεστώτος της *civitas libera*⁵⁰.

Ανακεφαλαιώνω: οι γραμματειακές και επιγραφικές πηγές που παρουσιάστηκαν παραπάνω με κανένα τρόπο δεν δικαιολογούν την υπόθεση πολλώ δε μάλλον το συμπέρασμα ότι η Αμφίπολη μετά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο καταστράφηκε ολοσχερώς ή ότι υπήρξε ακατοίκητη όλη την περίοδο ως τις αρχές της αυτοκρατορικής εποχής ή σε μεγάλα χρονικά διαστήματα του 1^{ου} αι. π.Χ. Από την άλλη μεριά οκτώ δεκαετίες μετά τις θεωρίες του Μπακαλάκη και του Schuler που υποστήριξαν τις απόψεις αυτές δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια ούτε πόσες ούτε ποιές έκτασης επιπτώσεις είχαν οι δύσκολες συνθήκες του 1^{ου} αι. π.Χ. στη ζωή της πόλης. Όμως από το σημείο αυτό ως το σημείο να δεχθούμε τις θεωρίες των δύο παραπάνω ερευνητών υπάρχει τεράστια απόσταση η οποία ανήκει στο χώρο του μύθου και όχι της πραγματικότητας, όπως πιστεύω ότι έγινε σαφές από τη παρούσα μελέτη.

Αναθηματική επιγραφή του Μ(άρκου) Καικίλιου Σωτά στους Μεγάλους θεούς της Σαμοθράκης.

and O. Picard (εκδ.), *Μνήμη Δημητρίου Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Thessalonike 1990, 257-258, και ead., “Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως”, ΠΑΕ 139(1984) [1988] 316, υποθέτει ότι το γυμνάσιο καταστράφηκε στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. Αν και αναφέρεται σε στρώμα καταστροφής, η Λαζαρίδη ούτε το μελετά αλλά ούτε και το χρονολογεί. Το ίδιο σκεπτικό επαναλαμβάνεται από την Σ. Σαμαρτζίδου, “Στοιχεία από τη λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων στην Αμφίπολη”, στο Σ. Πανγιάτογλου - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου (εκδ.), *Νάματα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, Θεσσαλονίκη 2011, 58 αναφορικά με την καταστροφή του ιερού των αιγυπτιακών θεών.

49. Βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 318: *Αὐτοκράτορι Καίσαρι / θεῶ, θεοῦ υἱῶι / Σεβαστῶ, σωτῆρι καὶ / κτίστη τῆς πόλεως.*

50. Για το ζήτημα αυτό βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 323-324.

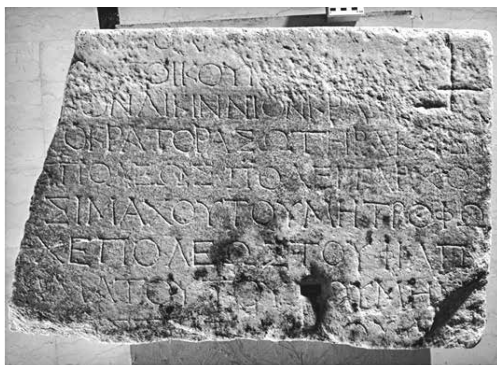
Θρακικά ονόματα χαραγμένα σε αρχιτεκτονικά μέλη από την Αμφίπολη που βρέθηκαν στον φράγμα του Στρουμόνα.

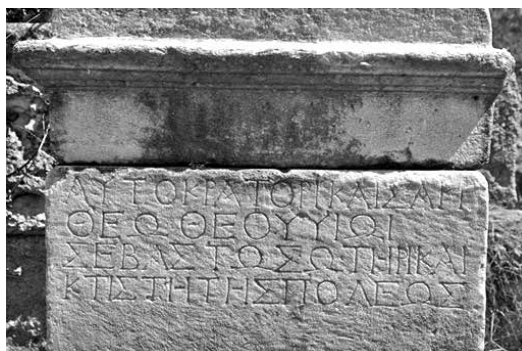
Επιγραφή του κοινού των τεχνιτών προς τιμήν των ιερέων της Αθηνάς.

Επιγραφή με την οποία ο ιερέας της Ισιδας και οι υπόστολοί της τιμούν τον τριήραρχο Αύλο Ανθέστιο.

Επιγραφή με την οποία ο δήμος της Αμφίπολης και η παροικία των Ρωμαίων της πόλης τιμούν τον Μάρκο Λικίνιο Κράσσο.

Η είσοδος Δ της Αμφίπολης (νότια της πόλης) με τα ενεπίγραφα βάθρα του Αυγούστου και του Λεύκιου Καλπούρνιου Πείσωνα.

PANTELIS NIGDELIS

AMPHIPOLI'S DESOLATION DURING THE 1ST CE. B.C.
MYTH OR REALITY?

Abstract

Relying on a poem of Antipater the Thessalonian and some graffiti with Thracian names on architectural members of Amphipolis scholars such as Bakalakis and Schuler supposed that the city was destroyed by Thracian tribes during the 1st cent. BC. Further they argued that it was uninhabited throughout or at long intervals of the century till the beginning of the imperial period. Contrary to this theory and despite whatever effects the difficult conditions of the 1st century may have on the city's life, the most important literary and epigraphic sources that are presented in this paper impose the conclusion that Amphipolis continued to be the most flourishing city in East Macedonia during the 1st cent. BC.